

Pászka Imre

UTASI ÁGNES „ÉLETMÓDJAI”

Utasi Ágnes tudományos kutatói – egyetemi oktatói pályafutását az életmód fogalma mentén is fel lehet vázolni. Az életmód fogalmának egyes számban való használata a professzor asszony életének és munkásságának szubjektív vonásait hangsúlyozza, azt a létmód-együttest, amely hosszú és intenzív alkotói munkásságának személyes jegyeit emeli ki.

Azonban jelen bemutatás esetében találób az életmód fogalmának többes számban való használatát ajánlani. Hiszen az „életmódjai” fogalomban egyaránt benne van tudományos-tematikus orientációjának pluralitása, személyiségének közösség-centrikussága. Ez alapján egyértelmű implicit oktatói-nevelői elkötelezettségének mintaadó jellege, valamint az újabb és újabb szociológus nemzedékek iránti formatív elkötelezettsége.

Ebből a perspektívából az „életmódjai” fogalom formailag és tartalmilag egyaránt minőségileg telített, egy meghatározott életvitelre utal, amely Utasi Ágnes mindennapi életében és tevékenységében sajátos stílusegységet alkot. Más szóval: az életvitele és életstílusa egy önmegvalósító és mások megvalósítására törekvő értelemegységben ragadható meg. A címben használt „életmódjai” fogalommal erre az értelemegységre kívánunk utalni.

Amikor Utasi Ágnes életmódjainak szociológiai preferenciarendszerét mélységében próbálom értelmezni, úgy gondolom az ügyvédekről írt monográfiájának néhány fogalmi-elméleti pontosítására érdemes hivatkoznom, ugyanis ezzel valamelyest láthatóvá tehetem mindannak háttérét, amire utalni szeretnék.

„Életvitel-teória szerint egy meghatározott 'rend' meghatározott életvitel szerint él, ám a 'rend' csoportjai, belső rétegei szerintünk egymástól részben eltérő preferenciarendszerrel szervezik életüket, aktivitásaik eltérő stílusegységbe rendeződnek, vagyis eltérő életstílusokat alkotnak. (...) Mind az életvitel, mind az életstílus tevékenységi struktúrája adott életfeltételi kereteken belül valósul meg. Véleményünk szerint az életfeltétel meghatározó keretei – legalábbis az élet hosszabb szakaszában – alig mozgathatók, alig változtathatók, behatárolják, formába kényszerítik a tevékenységeket, aktivitásokat, preferenciákat, választásokat. Az életforma fogalmáról azt valljuk, hogy az erősebben köthető az életfeltételekhez, mint az életvitel pregnánsabban jelző választáshoz, preferenciákhoz, stílusokhoz (...) Bár az életforma fogalmát a mi többnyire nem használjuk, ám úgy véljük, hogy a magyar szociológiában (...) használt életforma-csoport fogalmához áll legközelebb az általunk kutatott életvitel-réteg.” (Utasi, Á. 1999. Az ügyvédek hivatásrendje. Budapest. Új Mandátum.)

A szóban forgó szövegrész kapcsán az értelmező késztetést érez arra, hogy alkalmazás hermeneutikai belátásai mentén önkényesnek tűnő eljáráshoz folyamodjon, ahhoz, hogy érzékeltetni tudja az elmélet, a tapasztalat és a környezet összjátékának egy lehetséges módját a kutató-oktató habitusának perspektívájából. Ehhez az szükséges, hogy az idézett elméleti általánosítást a csoport, a rend szintjéről a személy, az egyén szintjére transzformáljuk le. Ha ebben a szubjektumra vonatkoztatott értelemben próbáljuk megérteni a csoportszintű általánosítást, akkor Utasi Ágnes életútjának esetében is azzal az izgalmas kérdésfelvetéssel próbálkozhatunk, ha csak egy pillanat erejéig is, hogy a kutató személyisége, szubjektív beállítódása, hogyan kerül abba a sokunk által óhajtott ideális helyzetbe, amikor életmódjaiban a kutatott tárgy/téma/környezet azonos mintázatú stílussá formálódik.

Az okok, a környezeti hatások ellenére, személyes preferenciák, szubjektív beállítódások fejthetők fel. Anélkül azonban, hogy a kauzális hatásösszefüggésekbe bocsátkoznánk, vagy éppen tudományos – oktatói teljesítményének mennyiségi mutatóit vázolnánk, inkább szociológus-életmódjainak pályaszelvényeit emelem ki, mivel ezzel részben vagy egészében választ adhatok az imént felvetett kérdésre, ugyanakkor előre is utalok tudományos-oktatói személyiségének további jellemzőire.

Utasi Ágnes életpályája időben három jól elkülöníthető szakaszban ragadható meg: az indulás az oktatás-kutatás jegyében történik, helyszíne a Veszprémi Vegyipari Egyetem, a második szelvényt a tudományos kutatói munka tölti ki, helyszíne az MTA Politika Tudományok Intézete, hosszú és termékeny időszak, a harmadik szelvény ismét az oktatás-kutatás ideje, helyszíne a Szegedi Tudományegyetem, annak is a Szociológiai Tanszéke, az iskolateremtés, a hálózat növelés időszaka, a kiteljesedés éve.

Ebben a tér-idő és tartalmi életpályasémában, minden egyéb szóba jöhető mutatónál fontosabb és többet is mond a jelennek s a jelenben körvonalazódó jövőnek tudományos-formatív tevékenységének minősége, amelynek személyiség-lenyomatát tanítványai, kollégái munkáiban érhetjük tetten. Mindezt azonban – anélkül, hogy munkásságának teljességét át tudnánk fogni – ki kell egészítenünk, illetve bele kell ágyaznunk egy tágabb, tudománytörténeti kontextusba is.

Utasi Ágnes élete, tudományos kutatói-oktatói tevékenységének együttese értelmében és tágabb összefüggéseiben elválaszthatatlan a hazai szociológia intézményesülési és professzionalizálódási folyamatától, mely a 20. század második felétől számítható.

Ahhoz a szociológus nemzedékhez tartozik, akiknek ténylegesen feladata volt a diszciplína elméleti és módszertani kereteinek hazai kikísérletezése, megalapozása. Munkájuk nem volt egyszerű. Az intézményi, ideológiai korlátok határt szabtak a kutatható/oktatható tárgyakkal/témákkal, a nemzetközi eredmények adaptációjának, az elméleti nyitottságnak. E nehézségek ellenére nem érte felkészületlenül Utasi Ágnes úttörő nemzedékét az a pillanat, amikor a szociológiát bevezették az egyetemi, illetve a felsőoktatási képzésbe. Életpályája is jól mutatja, hogy a

szociológia szakok kezdetei, illetve azok kereteinek megteremtése nem volt zökkenőmentes. Hátrányokat kellett leküzdeni, integrálni kellett a hazai eredményeket a nemzetközi tudományos életbe, fel kellett építeni a honi szociológus képzést, aminek intézményesültsége ma már jól látható, és végtére is csak a nagyobb egyetemek adottságai nyújtotta keretek között valósulhatott meg. Mindennek előfeltétele volt nemzedékének a szakma iránti elhivatottság érzése és tudata, amely képessé tette őket tudományos munkásságuk eredményeinek képzésbe való integrálására, a diszciplínán belül egy-egy szakterület kikísérletezésére, meghonosítására. Nem véletlen, hogy a szociológia egyik-másik szakterületének kutatási-oktatói tárgya/témája egy adott személlyel azonosítható, annak stílusjegyeit, fogalom-és elméletkészletét viseli magán. Így van ez Utasi Ágnes esetében is, ha azt mondom középosztály kapcsolatok, ügyvédek, szubjektív életminőség, bizalom hálója, hogy csak néhányat említek az általa bevezetett tárgyakból/témákból, nyomban tudjuk, hogy kinek a nevéhez kapcsolódnak mindezek.

Az oktatás és a kutatás egymást kiegészítő felfogása, pontosabban a kettő egymásba-szervesítése alapvető jellemzője Utasi Ágnes munkásságának is. Ennek kezdetei a Veszprémi Vegyipari Egyetemig nyúlnak vissza, ahol adjunktusi minőségében (1976-1980) a Nitrokémia Ipartelepek gyárrészlegein dolgozó alkalmazottak életmód és művelődési viszonyait vizsgálta, ennek eredményeit bölcsészdoktori disszertációjában összegezte. Ez az első empirikus szociológiai monográfiája már jelzi későbbi kutatási területének főirányát, és egyben anticipálja a szociológián belüli hangsúlyeltolódásokat is, amelyek szűkebb kutatási szelvényében következtek be.

Az átmenetet az életmódról az életstílus kutatására, s ez utóbbi fogalmi, elméleti és metodológiai dimenzióit kandidátusi disszertációjában fejt ki, ahol a fogyasztói magatartástípusokat az életstílusok egyik vetületeként határozta meg. Utasi Ágnes veszprémi oktatói éveket követően tizenöt évig (1981-1996) a Magyar Tudományos Akadémia Politika Tudományok Intézetének tudományos főmunkatársa, ez idő alatt sem szakított oktatói tevékenységével. Tudományos kutatási eredményeivel, a kutatásai nyitotta újabb elméleti-metodológiai belátásaival a Budapesti, (Corvinus) Közgazdasági Egyetem, az ELTE Szociológia Tanszékeinek, illetve a Veszprémi Egyetem Társadalomtudományi Tanszékének hallgatói ismerkedhettek meg. A kutatóintézeti munkásságának éveiben, mint azt a több tucatnyi magyar és idegen nyelven, itthon és külföldön megjelent publikációi is mutatják fokozatosan tudományos érdeklődése tematikai módosulásokon ment át. Az életstílus kutatásról visszatér az ahhoz közelebb álló, illetve azt megelőző klasszikus társadalmi rétegződés vizsgálatokra, majd ezt mintegy konkretizálva, egy partikulárisabb társadalmi csoportra összpontosít, a középosztályra.

A középosztály problematika témáját képezi habilitációs disszertációjának a „Formálódó középosztályok”-nak, amelynek monografikus változata „Középosztály kapcsolatok” (2000) címmel jelent meg. Láthatóan, a középosztály kérdése s annak előmunkálatai, – többek között az „Ügyvédek hivatásrendje” (1999) tanít-

ványaival közösen írt tanulmánykötetét is ide sorolnám, – mind arra utalnak, hogy Utasi Ágnes érdeklődési köre fordulóponthoz érkezett. Azonban a szakítás nem radikális, hanem inkább a megtartva-meghaladva elv érvényesül.

Az alaptémájába, láthatóan, folyamatosan integrálja a kutatás során felmerülő kérdéseket, elméleti keretekbe szervezési felismeréseit, újabb és újabb szempontokat vezet be, egy folyamatos kísérletező elmélyítés és kiterjesztés jellemzi munkáját, miközben állandó párbeszédet folytat tanítványaival. Mondhatni együtt dolgozik velük, hogy ennek az együttműködésnek a stílusjellemzőt megérthessük, ismét idézethez folyamodom. Utasi Ágnes egyetemi hallgatók körében végezett kutatásainak összegzéséről van szó, ebben a szintézistanulmányban tallózva egy sor olyan megállapítás olvasható, amely megvilágítja számunkra a mester – tanítvány reláció működésmódjainak hátterét, motivációs rendszerét. Egyáltalában a rá jellemző árnyaltsággal körbejárja a tudományokat oktatók iránti hallgatói elvárásokat, igényeket. Ha nem is explicit módon, de áthallással jól érzékelhetővé teszi az oktató tudományos – és személyiségformáló teendőit. Magyarán, a kutatási eredmények alkalmazásának lehetőségéről van szó, a gondok orvoslásáról, abban a közösségben amelyet vizsgált. Idézem:

„Az egyének a kapcsolathálójukba tartó személyektől esetenként más és más segítséget, támogatást várnak, a különböző jellegű problémák megoldásához más-más szereplőket választanak, használnak. Ezáltal vannak olyan kapcsolataink, amelyekről elsősorban instrumentális segítséget – munkát, anyagiakt – kapunk, másoktól inkább emocionális megértést, gondoskodást, szeretetet, társaságot. Vannak, akik a segítség e különböző formáit multiplexitással megkapják egyazon személytől, míg mások kapcsolathálójában mintegy specializálódnak, felosztódnak a segélynyújtás területei, s ezáltal a különböző jellegű segítséget más és más nyújtja. (...) Kerestük, hogy az egyetemisták milyen emocionális segítségre vágnak leginkább, s azt is, hogy megkapják-e azt valakitől, a segítők megtalálhatók-e kapcsolathálójukban. Vagyis vizsgáltuk az egyetemi hallgatók emocionális kapcsolatok iránti eltérő igényét, s ezen differenciált igények kielégítettségének mértékét. (...) Az emocionális támogató funkciók közül a hallgatók körében kiemelkedett a mindennapi gondok, problémák megbeszéléséhez, feldolgozásához megértő társ iránti igény, valamint a teljesítményt elismerő, dicsérő kapcsolatok iránti szükséglet.” (Utasi, Á. 2000. Középosztály kapcsolatok. Budapest. Új Mandátum.)

Mindebből most már jobban érthető az affektív és kognitív elemek együttműködésének motivációja a tanítványaival való kapcsolataiban, amelyre az általa alapított bizalmi háló épül. A tanár-tanítvány kapcsolat hagyományos szolidaritási és altruisztikus-jellegű, bizalmi kapcsolat – ez teszi lehetővé a tapasztalatátadást, a tudás elmélyítését, az előrelátást, a reciprok kalkulációt, s ezáltal biztosítja a kutatói-oktatói szerepek integrációját, a szolidaritás folytonosságát.

Mindez a habitusából adódó stílusjegyek lenyomatát viseli magán, meghatározásában:

„Az életvitelen belüli életstílus-rétegeket stílusjegyek alkotják, az életstíluson pedig „a preferenciák, választások adott csoportra, rétegre jellemző konfigurációját értjük.”

A nemek, fogalmozások korrelációban mindez egy másik fogalom bevezetéséhez vezet a kulturális-műveltségi „homogámia” fogalmához, amely az életviteli azonosságok, hasonlóságok szerepét hangsúlyozza a „választható kapcsolatrendszerekben.”

A középosztály vizsgálatokat új perspektívába helyezi, ezzel mintegy elmélyíti a témát, gondolunk itt az olyan korrelációkra mint az integráció – szolidaritás, emocionális kapcsolatok, identitás, partnerkapcsolatok – individualizálódás, életstílus stb. Mindezek arra is utalnak, hogy a középosztály tanulmányaival miközben a klasszikus rétegződés vizsgálatok mentén halad, új orientációs elemeket vezet be, amelyek további szintézis tanulmányokat eredményeznek mint például a „*Bizalom hálója*” (2002) című monográfiája, amely mikrotársadalmi kapcsolatrendszerek hálózataiban működő bizalom, értékpreferenciák, szolidaritás, altruizmus, reciprocitás, szubjektív életminőség stb. relációkat állítja elemzéseinek előterébe. Időben is szinte ezzel párhuzamosan érdeklődése egy másik kérdésre, a szingli-jelenségre irányul, amelynek vizsgálatát úttörőnek tekinthetjük hazai viszonylatban. Az említett jellemzők Utasi Ágnes „életmódjainak” megtartó meghaladó tudományos habitusának perspektívájából nézve mégis csak a változás jeleit mutatják.

Hosszú tudományos kutatói munkásságát 1997-től főállású oktatói munka követi, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Szociológiai Tanszékén. A kontextus-váltással, az oktatás előtérbe kerülésével azt mondhatjuk, hogy tudományos munkássága is teljesebbé válik, és azt is mondhatjuk, hogy kiteljesedik.

Szegedi oktatóként védi meg akadémiai doktori disszertációját, a szegedi egyetem avatja professzorrá, Szegedhez kapcsolódnak, a fentebb jelzett, legjelentősebb tanulmányai. Utasi Ágnes szociológusi és személyes életútjában a szegedi Szociológiai Tanszék meghatározó jelentőséggel bír (Ez persze kiemelten igaz fordítva is!), pontosabban ez munkásságának legtermékenyebb időszaka.

S ami talán mindennél fontosabb: Utasi Ágnes Szegeden a Szociológiai Tanszéken végzett kutatási és oktatási műhely-gyakorlatai révén iskolateremtő személyiséggé, mestertanárrá nőtte ki magát. Ezzel a bizalom, az altruizmus, a szolidaritás, a szubjektív életmód,- életstílus kutatásának kapcsolathálózati dimenziói kiegészülnek, illetve folyamatossá válnak a hallgatói nemzedékek csoportjait összeszövő hálózattal, amelynek eredményeit például az Utasi Ágnes által szerkesztett tanulmánykötetek dokumentálják.

Életútjának terei és időbeli színhelyei között, szóképpel élve Szeged kettős értelemben is jelentős mérföldkő illetve határkő, egyrészt földrajzilag, másrészt az életpályája kiteljesedésének értelmében. A határkő metafora nem valaminek a befejezése, lezárása, hanem a kiteljesedése, intézményesülése.

Utasi Ágnes még a múlt század kilencvenes éveiben több olyan hosszú távú kutatást indított el, gondolok itt a középrétegek társadalmi összetételének, értékpreferenciáinak és életvitelének alakulásának vizsgálatára a rendszerváltást követő időszakban, valamint a társadalmi szolidaritás és altruizmus, valamint a családtípu-

sok pluralizálódásának és változásának vizsgálatára, melyeknek összegzései már részben napvilágot láttak. További kutatásuk, az eredmények publikálása nemcsak számára, hanem tanítványai számára is további feladatokat róttak és rónak. Amikor formatív munkásságának, életmódjainak terei közt a szegedi Szociológiai Tanszék tizenöt évét a „határkő” és „kiteljesedés” jelzővel minősítjük, akkor láthatóan nem egy több évtizedes oktatói-tudományos munkásság összegzésére utalunk, hanem annak explicit szervülésére a magyar szociológia elméleti és módszertani keretei közé. Magyarán, Utasi Ágnes még ha akarna sem tud szabadulni attól a tanítványi hálózattól, amelyet az évek során maga köré épített. Tanítványainak népes csoportjai s a velük való állandó kapcsolata, a témák, a feladatok amiket együtt és külön – külön maguknak adtak, s a megoldások igényelte útbaigazítások szinte lehetetlenné teszik a visszavonulását.

Utasi Ágnes „szubjektív életminősége” – a fogalom általa használt értelmében – „szeretet kapcsolat” mentén határozható meg, tanítványai és kollégái számára. Mindazok, akik érdeklődést mutattak az általa kutatott témák és munkássága iránt megtapasztalhatták, hogy együttműködésük kötő anyagát e kapcsolat hálózatba. E kapcsolat mentén tanítványai, egy sok jó kilátással nem kecsgetető jövővel szemben egyfajta biztonságérzetre is szert tehetek, tudatosodhattak képességeik, ami sokuk számára későbbiekben, ha nem is pálya orientációt, de morális-szakmai igazodási támpontot jelentett, illetve jelent. Mindez arra is utal, hogy szubjektív életminősége kollegiális és tanítványi környezetbe ágyazott, ebből bonthatók ki életminőségének legfontosabb jellemzőit.

Azonban szerteágazó kapcsolathálózatának van mindig egy alapvető minősítő tárgya, a munka, amely nemcsak kibontakoztatja az érdeklődő képességeit, hanem baráti kapcsolatokat is formál. Utasi Ágnes barátként viszonyult és viszonyul tanítványaihoz és ez nemcsak a szegedi és hazai egyetemek szociológus és PhD hallgatóira érvényes, hanem a külföldiekre is. Ha a kolozsvári, a temesvári, az újvidéki egyetemeken jár az ember, az ottani kollégák, hallgatók mind azt mondják, hogy a professzor asszony személyisége, kutatási orientációi, támogatása, a vele való munkakapcsolat élményekkel, tapasztalatokkal és kemény munkával teli kaland, melyet a vele való barátságuk alapján saját történeteik részévé formáltak. Mindennek itt is ott is ma már közismert a narratívái vannak, melyeknek kulcsszavai: a szeretet munkája és a munka szeretete. A kettős metaforával, ha nem is egészében, de valamelyest érzékeltetjük életpályáját meghatározó egyéni és társas stílusjegyeinek eredőit, amelyek láthatóan szorosan, illetve szervesen beilleszthetők a fentebb idézett tudományos általánosításainak fogalmi-elméleti kereteiben.

Utasi Ágnes oktatói-tudományos, iskolateremtő, szociológus nemzedékek egymásutánját formáló munkássága, önálló monográfiái, társszerzős, szerkesztet, tanítványaival közösen publikált kötetei, tanulmányainak tucatjai tárgyi – tematikai egységet alkotnak, egy olyan korpuszt, amely nemcsak hazai, hanem nemzetközi szakkörökben is elismert és hivatkozások helye.

Külföldi egyetemi és akadémiai intézetekben végzett kutatásai – Oxford, New York, Wassenaar (Hollandia) – valamint a nemzetközi szociológiai konferenciákon tartott előadásai – a helyszínek sokasága helyett inkább a kontinenseket sorolom – Európa, Ázsia, Észak- Közép- és Dél-Amerika jelzik a munkássága iránti érdeklődést. Ezek mind olyan alkalmak is voltak, amelyeken az önmaga számára felépített és megkonstruált tudományterület sajátos kérdésein túl, betekintést nyújthatott a hazai szociológia tárgyi-tematikai műhelyeinek sokszínűségébe, iskolájában formált a fiatal szociológus nemzedékek tematikus orientációiba, műhelygyakorlataiba, felkészültségükbe, ezzel mintegy erősítve a szakma identitását és legitimitását.

Utasi Ágnes prezentációi itthon és külföldön egyaránt ismerté tették a Szegeden megteremtett szociológiai iskolájának kutatási eredményeit. Az elvégzett kutatások tartalmai és az azok feldolgozására, kifejtésére alkalmazott megoldások láthatóvá tették a formálódó több dimenziós hazai társadalom mindennapi életének erőtereiben képződő és működő hálózatainak sajátos alakulási mechanizmusait a változó időkben.

Életútjának stílusjegyeit nyomon követhetjük a hazai és külföldi szakmai egyesületi, szervezeti, tudományos szervezői munkásságában is: a Magyar Szociológiai és Politikatudományi, a Nemzetközi és Európai Szociológiai Társaságában, a Nemzetközi Társadalmi Kapcsolathálózat Társaságban, az MTA Demográfiai Szakbizottságában, a Szociológiai Szemle szerkesztőbizottságában, MTA Szociológiai Szakbizottság elnöke minőségében. Szegeden tiszteletbeli elnökként vállalt szerepet a DARTKE Egyesület útjára bocsátásában.

Utasi Ágnes eddig életútjának megrajzolása, itt és most, érthető módon nem lehet teljes, mert az nagyon szerteágazó és gazdag, nem is a teljes körű bemutatás volt a cél. Az ünnepi pillanatban a tanítványai nyújtotta lehetőséggel élve, egy sor gondolattársítással próbáltam reflektálni néhány olyan személyiségét és munkásságát meghatározó vonásra, amely bennem mintegy másfél-évtizedes baráti, szakmai kapcsolatunk során érlelődött. Az elmondottakban, sokunk által osztott közösnek mondható tapasztalataimat próbáltam megfogalmazni. Azt a néhány mozzanatot emeltem ki Utasi Ágnes életpályájának, amelyeknek van egy tér-időt átívelő állandója, ez pedig nem más, mint az, hogy az életmű folytatódik, folytatja megalkotója és folytatják tanítványai, továbbra is együtt vagy külön utakon, a lényeg a folytatás folyamatosságában van.